

Universiteit
Leiden
The Netherlands

'Tous mes livres de langues estrangeres': het oosterse legaat van Josephus Justus Scaliger in de Universiteitsbibliotheek Leiden

Ommen, K. van

Citation

Ommen, K. van. (2020, July 2). *'Tous mes livres de langues estrangeres': het oosterse legaat van Josephus Justus Scaliger in de Universiteitsbibliotheek Leiden*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/123225>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/123225>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/123225> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Ommen, K. van

Title: 'Tous mes livres de langues estrangeres': het oosterse legaat van Josephus Justus Scaliger in de Universiteitsbibliotheek Leiden

Issue Date: 2020-07-02

Hoofdstuk 1

Verdeeld over twee periodes: Scaligers collectie voor en na 1593

1.1 Inleiding

Het leven van Scaliger kan in twee periodes worden ingedeeld. De eerste periode – tot zijn 53ste levensjaar – brengt hij in Frankrijk door.³⁰ Al tijdens de laatste fase ervan beschouwen tijdgenoten Scaliger als een groot geleerde. Vanwege het katholieke regime in Frankrijk en zijn protestantse geloof kan Scaliger echter geen aanspraak maken op een vaste betrekking aan een hof of een universiteit. Hij leeft en werkt zonder vaste verblijfplaats, vaak in afzondering en eenzaamheid. Hij is lange tijd in dienst van de aristocratische familie Chasteigner de la Roche-Posay en valt onder hun bescherming. In menige brief uit die tijd klaagt Scaliger over de ontberingen die hij ondergaat en dat hij zich afgesneden voelt van wat er in de wetenschappelijke centra van Frankrijk afspeelt. De brieven uit deze periode tonen ons de steden en dorpen waar Scaliger zoal verblijft: op de kastelen van zijn beschermheer Chasteigner in Preuilly en La Roche-Posay, zijn geboortestad Agen, Parijs, Touffou, Poitiers, Chantemille, Valence, et cetera. Hij leidt een zwervend en onzeker bestaan. Alleen de briefwisseling met een aantal gelijkgestemde zielen in Frankrijk houdt Scaliger op de been. De correspondentie vormt, samen met de boeken, het belangrijkste middel om contact te houden met wat er op wetenschappelijk gebied in Europa gebeurt. Maar ook die boeken zijn geen vanzelfsprekendheid. Scaliger ziet zich in deze periode met regelmaat gedwongen zijn werk te doen zonder zijn boeken; soms zit hij meer dan drie maanden zonder, zoals tijdens zijn verblijf in Chantemille in 1576.³¹

Ondanks de vele onzekerheden die hem in deze tijd kwelden, voltooit Scaliger juist in deze periode een opmerkelijk groot aantal wetenschappelijke projecten en publiceert hij verschillende toonaangevende boeken. Rond zijn 35ste levensjaar voltrekt zich bij Scaliger in grote lijnen de overgang van zijn interesse in de poëzie naar de geschiedenis. Daarbij valt op dat Scaliger de klassieke oudheid als historische periode niet alleen beschouwde als de wereld van de Grieken en Romeinen, maar tevens als die van de oosterse volkeren. Om hun wereld te leren kennen, maakt Scaliger zich hun talen eigen: Hebreeuws, Aramees, Syrisch, Arabisch, Armeens en Perzisch. En daar blijft het niet bij. Hij brengt orde en samenhang in de veelheid aan historische gegevens van deze oude volken door in het bijzonder hun tijdrekening en astronomie te bestuderen, naast andere aspecten, zoals taal en geschiedenis, godsdienst en literatuur, wetten en instellingen. De geleerde put niet alleen uit literaire bronnen, maar gebruikt tevens antieke inscripties, munten en andere historische voorwerpen voor zijn onderzoek.³²

³⁰ Deze tweedeling is ook aantoonbaar aanwezig in Scaligers autobiografie die is opgenomen in zijn publicatie *Epistola de vetustate et splendore gentis Scaligeri* (1594). Hierin deelt Scaliger bijzonder weinig mee over zijn jeugd, studieperiode en verblijf in Frankrijk als volwassen man (1563-1593).

³¹ *Correspondence* 1576 05 11 aan Claude Dupuy

³² A. Grafton, *Joseph Scaliger. A Study in the History of Classical Scholarship* Vol. I: *Textual Criticism and Exegesis*. Oxford 1983; idem, Vol. II: *Historical Chronology*. Oxford 1993.

Het hoogtepunt van zijn studie naar de geschiedenis van de klassieke en oosterse oudheid vormen zijn publicaties *Opus novum de emendatione temporum in VIII libros tributum* (hierna: *De emendatione temporum*) uit 1583 en de *Thesaurus Temporum*, een reconstructie van de wereldkroniek van Eusebius Caesarea uit 1606.³³ Deze boeken bezorgden Scaliger eeuwige roem.

Een nog veelzijdiger beeld van Scaliger en zijn activiteiten rijst echter op uit zijn brieven. Daaruit blijkt bijvoorbeeld dat zijn interesse in het Hebreeuws tot volle wasdom komt en zien we een groeiende interesse in het Arabisch. Eerste voorzichtige tekenen daarvan zien we in de publicatie *De emendatione temporum*.

Uit verscheidene brieven komt duidelijk naar voren dat Scaliger niet alleen veel energie en tijd stopt in de bestudering van oosterse en andere talen, maar ook in het verzamelen van boeken hierover. Hij vraagt verschillende correspondenten om hun contacten in de Italiaanse drukkerscentra – onder meer Venetië, Rome en Mantua – aan te spreken om hem boeken te sturen die op zijn verlanglijstje staan. Andere correspondenten zoeken zelf contact met Scaliger en schenken hem oosterse boeken in ruil voor informatie of gunsten. Sommigen vragen zijn hulp bij de bestudering van het Hebreeuws of het Arabisch. Scaliger stond bij hen in hoog aanzien door zijn kennis van deze talen. En ondanks zijn isolement waren Franse en andere Europese geleerden door zijn publicaties op de hoogte van zijn uitzonderlijke talenten en zijn kennis van de oosterse talen. Aan die bekendheid levert Scaliger zelf een bijdrage door in de brieven zijn kennis van de oosterse talen sterk aan te dikken.³⁴

Het tweede deel van Scaligers leven begint in 1593 met zijn verhuizing naar Leiden. Daar ontplooit hij een nog grotere wetenschappelijke productiviteit en ontwikkelt hij zich tot een geleerde die in staat blijkt samen te werken met andere geleerden. Hij stimuleert zijn vrienden en collega-geleerden om nieuw wetenschappelijk onderzoek te beginnen en als een ware leermeester geeft hij zijn studenten de opdracht om bepaalde klassieke teksten te bestuderen, uit te diepen en erover te publiceren.

In Leiden kon Scaliger continu terugvallen op de boeken in de bibliotheek van de universiteit en had hij toegang tot de privéverzamelingen van Leidse geleerden en verzamelaars. De positie die hij aan de Leidse academie bekleedt en het daarmee samenhangende riant salaris, stelt hem in staat zijn bibliotheek verder uit te breiden. Deze uitbreiding komt er niet alleen door boeken te kopen, Scaliger krijgt menig boek als geschenk toegestuurd door vrienden en bewonderaars in Europa. Ze hopen daarmee in een gunstig daglicht bij de grote geleerde te komen, in de hoop dat hij als dank een portret of een ander geschenk aan hen zal sturen.

Zijn hoge salaris kan niet wegnemen dat Scaliger voortdurend klaagt over de hoge prijzen die hij in de Leidse boekhandels moet betalen voor in Frankrijk, Duitsland en

³³ Zie over Scaligers publicaties over de chronologie in een historische context en zijn betekenis als grondlegger van de historische tijdrekenkunde als discipline o.a. A.T. Grafton, 'Joseph Scaliger and Historical Chronology. The Rise and Fall of a Discipline', *History and Theory* 14, 1975, pp. 156-185; P. Nothaft, *Dating the Passion. The Life of Jesus and the Emergence of Scientific Chronology (200-1600)*. Leiden 2011 en E.W. van Wijk, 'Josephus Justus Scaliger, grondlegger der wetenschappelijke tijdrekenkunde', *De Natuur* 60 (1940), pp. 153-157; 192-195; 224-229.

³⁴ Zowel Bernays als Grafton zetten vraagtekens bij Scaligers vaardigheid in het Hebreeuws. Cf. Bernays, *Joseph Justus Scaliger*. (Berlijn 1855) Osnabrück 1965, p. 36 en A. Grafton, 'The Jewish Book in Christian Europe. Material Texts and Religious Encounters' in: A. Sterk (et al., eds), *Faithful Narratives. Historians, Religion, and the Challenge of Objectivity*. Ithaca, Londen 2014, p. 98: 'In fact, the one letter of his in Hebrew [UBL MS Or. 6882] [...] suggests that his written Hebrew did not match his Latin and Greek for fluency.'

Engeland gedrukte boeken. Het kost hem handenvol geld zijn bibliotheek te onderhouden: 'Pour bastir une petite meschante librairie je despens trois fois plus, voire quatre fois, que je ne ferois dans Paris. Et un estranger a besoin de garder et espargner ce peu de finances qu'il a, comme moy, à qui manque beaucoup, pour rester mediocrement, voire pentement, accommodé.'³⁵

De aanstelling van Scaliger als hoogleraar aan de Universiteit van Leiden trekt de aandacht van vele geleerden in Europa. De briefwisseling met hen neemt een gigantische vlucht; hetzelfde geldt voor de uitwisseling van wetenschappelijke informatie. Tegelijkertijd blijft Scaliger in contact met zijn oude Franse vrienden, zoals de jurist en bibliofiel Claude Dupuy (Claudius Puteanus, 1545-1594), de historicus Jacques-Auguste de Thou (1553-1617)³⁶ en de jurist en classicus Pierre Pithou (1539-1596).³⁷ Wanneer een van zijn vrienden overlijdt, zet Scaliger dikwijls het contact met diens nageslacht voort, zoals met Pierre (1582-1651) en Jacques Dupuy (1586-1656), de zonen van Claude Dupuy. Scaligers komst naar Leiden luidt per saldo dus een tweetal belangrijke veranderingen in: de manier waarop zijn tijdgenoten naar hem kijken als geleerde en zijn transformatie van een 'iconoclastic intellectual adventurer' in een 'collaborator and organizer of intellectual communities'.³⁸

De rode draad die door beide periodes van zijn leven loopt, is Scaligers honger naar boeken. Scaliger schrijft altijd vol passie over de boeken die hij wenst te bezitten en de bibliotheken die hij wil bezoeken. Vooral in de Franse periode geven boeken hem houvast in een wereld die hij verder als min of meer eenzaam en onzeker ervaart. Scaliger ontbreekt het immers niet alleen aan een vaste woon- of verblijfplaats, hij is ongehuwd en kinderloos.

Telkens weer hoopt Scaliger bijzondere manuscripten aan te treffen en houdt hij zich op de hoogte van nieuwe titels die bij drukkers door heel Europa van de persen komen. Verschillende correspondenten sturen hem boeken en manuscripten toe. Scaliger toont zich een uitstekend ontvanger van boeken. Minder blonk hij uit in het delen van zijn eigen boeken met andere geleerden. Hij vreesde dat ze tijdens de reis beschadigd zouden raken of zelfs verloren zouden gaan.³⁹ Dat de liefde voor het boek hierin leidend was, en niet een zekere zuinigheid, blijkt uit het feit dat hij zijn eigen publicaties weer wel ruimhartig stuurde

³⁵ *Correspondence* 1600 [10] 16 aan Gillot. Voorts: *Correspondence* 1600 12 125; 1601 11 06; 1602 01 10 aan gebroeders Dupuy; 1600 02 06 aan Casaubon en 1601 08 13 aan Pinelli.

³⁶ De Thou of Thuanus is een van de belangrijkste en invloedrijkste historici tijdens het bewind van Hendrik IV. Zijn belangrijkste publicatie is de *Historia sui temporis* (1604). De Thou was opgeleid als jurist en reisde vervolgens door Italië, Duitsland en de Republiek der Nederlanden. Bij terugkeer in Frankrijk werd hij een van de trouwste raadsheren van de koning. Hendrik IV stelde De Thou in 1593 aan als 'grand maître' van de Koninklijke Bibliotheek. De Thou was een echte bibliofiel en ijverde in zijn rol van bibliothecaris voor de groei van de koninklijke boekenverzameling. De toevoeging van de rijke collectie van Catherine de 'Medici aan de koninklijke bibliotheek was zijn grootste wapenfeit.

³⁷ Pithou, de hooggewaardeerde en veelzijdige jurist uit Troyes, werd in 1594 door de koning benoemd tot 'procureur général', met als voornaamste opdracht de koninklijke privileges te verdedigen tegen feodale en kerkelijke inmenging. Pithou was ook verantwoordelijk voor het Koninklijk Archief. Daarnaast schreef Pithou verschillende juridische en historische traktaten.

³⁸ K.L. Haugen, 'Joseph Scaliger's Letters. Collaborator, Teacher, Impresario', *History of Humanities* 18 (2014) 1, p. 119.

³⁹ Een van de zeldzame gelegenheden waarbij Scaliger dat wel deed, betreft een Arabisch-Grieks handschrift van een drietal liturgieën van de Oosters orthodoxe kerk dat hij uitleende aan Marcus Welser. De Latijnse vertaling van de *Liturgiae S. Basilii Magni, S. Gregorii Theologi, S. Cyrilli Alexandrini. Ex Arabico conversae, a Victorio Scialach, Accurensi Maronita è monte Libano* door Victor Scialach werd in 1604 te Augsburg gepubliceerd.

aan bevriende geleerden.⁴⁰ Maar dat deed Scaliger natuurlijk tevens om zijn naam en faam als geleerde te benadrukken en te vergroten.⁴¹

Bij aankomst in Leiden blijkt Scaliger op zijn Franse periode terug in een lange brief aan Isaac Casaubon (1559-1614).⁴² Scaliger is ontevreden over zijn wetenschappelijke arbeid. De in zijn ogen matige opbrengst wijt hij aan het met ongeluk doorspekte en dolende bestaan dat hij in Frankrijk had moeten ondergaan. Scaliger typeert zichzelf als een laatbloeier en een geleerde die zich alles zelf heeft moeten leren.⁴³

In Leiden, een steeds belangrijker centrum van de handel en de productie van boeken, voelt Scaliger zich als een kind in een snoepwinkel. Hij loopt alle plaatselijke boekhandels af op zoek naar nieuwe en antiquarische uitgaven. Via het uitgebreide internationale netwerk van de Leidse boekhandelaren met collega's in de andere boekhandelscentra van Europa, zoals Parijs en Venetië en met de handelaren op de Buchmesse in Frankfurt, is het voor Scaliger betrekkelijk eenvoudig om zijn bibliotheek aan te vullen met desiderata. De handel in boeken floreert in die tijd. Twee keer per jaar verschepen Europese boekhandelaren hun boeken in balen, vaten en kisten naar de Duitse beurzen. Zodra rivieren bevaarbaar zijn, maken ze bij voorkeur van de waterwegen gebruik voor het zware en kwetsbare boekentransport.

Gedurende de zestiende en zeventiende eeuw is de Frankfurter *Buchgasse* de belangrijkste ontmoetingsplek voor Europese boekhandelaren en drukkers. Hier verkopen zij de recentste uitgaven uit hun fonds aanvankelijk voor baar geld. Vanaf het einde van de zestiende eeuw worden boeken steeds vaker verhandeld via de zogenaamde *change*: niet compleet ingebonden nieuwe boeken worden hier verhandeld. Vellen worden geruild tegen andere vellen. Op de beurs verwisselen tevens antiquarische boeken van eigenaar: boekhandelaren nemen bestellingen voor hun klanten in ontvangst en verzorgen het transport naar de plaats van bestemming. Tijdens deze beurzen worden overigens niet alleen boeken verkocht en uitgewisseld tussen drukkers. Ze grijpen de gelegenheid aan om over en weer betalingen te doen en om rekeningen te vereffenen.⁴⁴

De Leidse drukkerijen, met name die van Franciscus I Raphelengius (1539-1597) en zijn zonen, bieden Scaliger de gelegenheid om nieuwe edities van zijn eigen boeken op de markt te brengen. En dat doet hij vol overgave. Zo verschijnen in korte tijd een herziene druk van *De emendatione temporum* (1598) en van het *Astronomicum* (1599), een complex didactisch gedicht van de Romein Marcus Manilius over astronomie. Tevens publiceert hij kort na zijn aankomst in Leiden een aantal nieuwe titels waaronder de *Cyclometrica* (1594),

⁴⁰ Dat Scaliger zijn publicaties, met opdracht, aan vrienden stuurde of overhandigde in ongebonden vorm komt naar voren uit de veilingcatalogus van Carolus Clusius (1609) waarin een exemplaar van *De emendatione temporum* (1598) 'Ex dono Auctoris' in de sectie *incompacti* is opgenomen. Zie: S. van Zanen, *Planten op papier. Het pionierswerk van Carolus Clusius (1526-1609)*. Zutphen 2019, p. 313.

⁴¹ Zo stuurde Scaliger in 1594 een exemplaar van zijn *Cyclometrica elementa duo* (Leiden 1594) aan Henry Savile. Met dit boek dacht Scaliger zijn naam als wiskundige te vestigen door het wetenschappelijke raadsel van de kwadratuur van de cirkel op te lossen. Savile toonde echter aan dat Scaliger veel fouten in zijn redenering maakte.

⁴² Casaubon werd in 1604 benoemd tot onderbibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek. Na de dood van Hendrik IV in 1610 ontvluchtte hij Frankrijk en vestigde hij zich in Engeland, waar hij tot zijn dood zou blijven. S. Balayé, *La Bibliothèque nationale des origines à 1800*. Genève 1998, p. 49 e.v.

⁴³ *Correspondence* 1594 05 07 aan Casaubon.

⁴⁴ J.H. Kernkamp, *Economisch-historische aspecten van de literatuurproductie*. Den Haag 1949, p. 16 en J.L. Flood, "'Omnium totius orbis emporiorum compendium'". The Frankfurt Fair in the Early Modern Period' in: R. Myers, et al. (eds), *Fairs, Markets and the Itinerant Book Trade*. Newcastle, Londen 2007, p. 12.

de familiegeschiedenis van de Della Scala's (eveneens in 1594) en de editie van de *Canon Paschalis* van Hippolytus (1595). Scaliger is in Leiden dus niet louter een gretige consument van boeken (naar eigen zeggen leed hij aan een ziekte veroorzaakt door een tekort aan boeken), maar is hij tevens actief leverancier van teksten aan de plaatselijke drukkers.

1.2 De komst van Scaliger naar Leiden

Na een lange reis door Frankrijk en een overtocht over zee zet Scaliger voor de eerste keer voet op Hollandse bodem in Schiedam op 19 augustus 1593. De dag daarop arriveert hij in Delft, waar hij Janus Douza ontmoet en die hem naar Leiden zal begeleiden.⁴⁵ Op 26 augustus rond zes uur in de avond komt hij in Leiden aan. Scaliger wordt bij de nog jonge universiteit aangesteld als opvolger van Justus Lipsius (1547-1606). Niet als gewoon hoogleraar, maar als *Decus Academiae*: een sieraad van de Academie. Deze titel onderstreept dat de universiteit haar vermaardheid wil inzetten om studenten naar Leiden te trekken.⁴⁶ Aan de reis is een periode van moeizame onderhandelingen voorafgegaan. De jurist Gerardus Tuningus (1566-1613), die namens de curatoren met Scaliger onderhandelt, heeft in dat proces zelfs een poging gedaan hem gunstig te stemmen door namens de universiteit Scaliger twee werken van de historicus Publius Cornelius Tacitus aan te bieden.⁴⁷

Wat heeft Scaliger bezielde om zijn vaderland te verlaten en naar Leiden te reizen om zich daar te verbinden aan een universiteit die nog geen twee decennia oud is? Een universiteit die bovendien werd opgeschrikt door het plotselinge vertrek van Justus Lipsius, één van haar vedetten. Wat verwacht Scaliger van zijn verblijf in een vreemd land dat in oorlog is met de Spaanse koning? De vragen die hij zichzelf heeft gesteld laten zich makkelijk raden. Kan hij de wetenschap wel dienen zonder medeneming van zijn eigen boeken, de bronnen die hij zo nodig achtte voor zijn werk? De bibliotheek van de Leidse universiteit is aan het einde van de zestiende eeuw bescheiden van omvang. Veel van de bronnen die voor Scaliger essentieel zijn, zal hij tevergeefs zoeken in de bibliotheek. Zal hem de mogelijkheid worden geboden om de meest noodzakelijke boeken naar Leiden mee te nemen en de rest later uit Frankrijk over te laten komen? Krijgt hij genoeg salaris om zelf nieuwe boeken in Leiden aan te schaffen? Wat is – kortom – de basis van Scaligers vertrouwen dat hij in deze omgeving en onder deze omstandigheden tot een succesvolle carrière en tot productieve

⁴⁵ *Iusti Lipsi Epistolae* (hierna: *ILE*) XIX, 93 08 21, Cornelis Aerssens [Den Haag] aan Lipsius (Leuven): 'Monsieur Scaliger arriva hier a Delft en bonne sante, ayant veu le Roy avant son partement. Le S[ieu]r de Noirtwyck est alle devant luy pour le convoyer et mener a Leyden.'

⁴⁶ In de beginjaren van de Leidse universiteit hebben de curatoren getracht geleerden van internationale vermaardheid aan zich te binden. Kosten noch moeite werden hiervoor gespaard. De eerste van deze beroemdheden was Justus Lipsius uit Overijse. Zie voor een uitvoerig verslag van de onderhandelingen met Scaliger en zijn reis naar Leiden: P.C. Molhuysen, *De komst van Scaliger in Leiden*. Leiden 1913.

⁴⁷ Molhuysen, I. (1913), p. 206*: 'alsdoen tot Leyden door raed van D. Baudius gecocht twe boucken van C. Tacitus, om in Vrancrijc aen eenige te schencken, die de zake mochten vorderen' (kosten: 1 gulden en 16 stuivers). Waarschijnlijk betreft het hier een van de uitgaven van Tacitus, *Opera quae extant* bezorgd door Justus Lipsius uit 1581, 1588 of 1589. Lipsius introduceerde deze historische tekst van Tacitus in het curriculum van de Leidse universiteit. Deze edities werden beschouwd als een hoogtepunt van Lipsius' geleerdheid. Uitgaven van dit werk werden gedrukt bij de drukkerij van Plantijn in Antwerpen en door Raphelengius te Leiden. Zie: V.A. Nordman, 'Justus Lipsius als Geschichtsforscher und Geschichtslehrer. Eine Untersuchung', *Annales Academiae Scientiarum Fennicae* 28 2 (1932), p. 12. Een van deze exemplaren heeft later mogelijk zijn weg naar Leiden gevonden: in de Veilingcatalogus 1609 staat op pagina 21 vermeld: *Tacitus cum Notis Lipsii. Plantin 81. 2. Voll.*

wetenschappelijke arbeid kan komen? Het is begrijpelijk dat het overbrengen van zijn bibliotheek al vroeg in de onderhandelingen een *conditio sine qua non* is.

1.3 Push en pull-factoren

Verskillende *push*-factoren hebben Scaligers vertrek uit Frankrijk bevorderd. De leefomstandigheden in zijn vaderland zijn aan het einde van de zestiende eeuw verre van ideaal voor hugenoten en dus ook voor de protestantse Scaliger. In Frankrijk woedt sinds 1562 een reeks burgeroorlogen tussen de protestanten en de katholieke Liga, gesteund door Spanje. Deze oorlogen ontwikkelen zich in de jaren 1591-1592 steeds meer tot een Europese oorlog. Aan het einde van de zestiende eeuw vormen de Hugenoten in Frankrijk een minderheid. In Frankrijk heeft Scaliger te maken met twee katholieke groepen die hem in de problemen zouden kunnen brengen: de Gallicanen⁴⁸ en de Ultramontanen. Beide groepen sturen vanwege Scaligers publieke status aan op zijn terugkeer tot het katholieke geloof.⁴⁹ De onzekere uitkomst van de oorlogen laat Scaliger als protestants geleerde niet onberoerd. Op persoonlijk vlak komt de onrust en onzekerheid van het dagelijks bestaan dichtbij als in januari 1589 zijn vrienden François Vertunien en Claude Dupuy in Parijs in de gevangenis terechtkomen. Op 1 augustus van dat jaar wordt bovendien koning Hendrik III (1551-1589) vermoord.

Na 1585 doen zich in Frankrijk als gevolg van de oorlogen ook ernstige problemen voor in de boekhandel. De Franse economie komt in 1588 door het uitbreken van een nieuwe burgeroorlog zo goed als tot stilstand; transportroutes over land en water zijn niet veilig meer. De boekhandelscentra Parijs en Lyon vallen na 1588 in handen van de katholieke Liga. Het effect hiervan op de drukkerijen en boekhandels in Parijs is – het laat zich raden – desastreus. De handel met de provincie en met het buitenland, valt in deze periode nagenoeg stil.⁵⁰ In deze situatie komt ook de aanvoer van boeken die Scaliger nodig had in de knel. Scaliger raakt zeer gedeprimeerd door de uitzichtloze situatie van zijn land en hij vreest met regelmaat voor zijn leven. Door de voortdurende oorlogsdreiging en politieke onzekerheid ziet hij zich genoodzaakt steeds te verhuizen van het ene naar het andere kasteel van zijn beschermheer Louis Chasteigner de la Roche-Posay (1535-1595).

Scaliger moet flexibel kunnen reageren en snel van locatie kunnen veranderen. Hierdoor is het voor hem niet mogelijk om elke keer zijn boeken met zich mee te torsen. Daarom heeft Scaliger vaker niet dan wel vrijelijk toegang tot zijn boeken; het wordt hem zo goed als onmogelijk gemaakt zich in alle rust aan de wetenschap te wijden. Doordat hij ook

⁴⁸ Het Gallicanisme is een stroming gevormd door Franse nationalistische katholieken die een zekere onafhankelijkheid van de kerk van Rome nastreefden. Zie: R.J. Knecht, *French Renaissance Monarchy. Francis I & Henry II*. London, New York 1984, p. 79.

⁴⁹ D. van Miert, 'The Limits of Transconfessional Contact in the Republic of Letters around 1600: Scaliger, Casaubon and their Catholic Correspondents' in: J. De Landtsheer en H. Nellen, red., *Between Scylla and Charybdis. Learned Letter Writers Navigating the Reefs of Religious and Political Controversy in Early Modern Europe*. Leiden 2010, p. 381. Vooral na de komst van Scaliger naar Leiden, dat in amper 15 jaar tot een belangrijk internationaal protestants intellectueel bolwerk aan het uitgroeien was, nemen de aanvallen van deze groepen op Scaliger steeds heviger vormen aan.

⁵⁰ M. Walsby, 'Printer Mobility in Sixteenth-Century France' in: B. Rial Costas, red., *Print Culture and Peripheries in Early Modern Europe. A Contribution to the History of Printing and the Book Trade in Small European and Spanish Countries*. Leiden, Boston 2013, pp. 249-268; I. Maclean, 'The Market for Scholarly Books and Conceptions of Genre in Northern Europe, 1570-1630' in: G. Kaufmann, *Die Renaissance im Blick der Nationen Europas*. Wiesbaden 1991, p. 18.

al geen betrekking aan een universiteit heeft, kan hij evenmin gebruikmaken van de bibliotheken van deze instituten. In zijn brieven aan vrienden wordt duidelijk dat hij hierdoor uiterst gefrustreerd raakt. Scaliger vergelijkt in 1581 zijn intellectuele isolement in de Limousin met een verblijf in een woestijn.⁵¹

De geleerde is sterk afhankelijk van de bescherming en de financiering die zijn patroon hem biedt. Hij moet voor deze bescherming overigens wel wat terugdoen, hij geeft les aan en begeleidt de zoon van Chasteigner. Dit belemmert echter zijn eigen studie. Chasteigner voorziet Scaliger af en toe van boeken, maar de meeste boeken moet Scaliger toch zelf van zijn salaris als huisleraar aanschaffen. De fysieke bescherming die de betrekking Scaliger biedt is prettig, maar de diensten die hij in ruil daarvoor moet leveren, ervaart hij als beneden zijn stand. Door zijn vermeende adellijke afstamming beschouwt hij zichzelf als een gelijke van Chasteigner. Scaliger krijgt bovendien aan het einde van de zestiende eeuw steeds meer internationale erkenning. Een andere betrekking, zoals aan een universiteit, zou wellicht beter bij zijn status passen. Dat was althans de mening van Dominicus Baudius en Janus Dousa toen zij Scaliger op het oog hadden om hem als opvolger van Justus Lipsius aan de Leidse universiteit te benaderen.⁵²

De reis van Scaliger naar de Republiek kent ook een aantal *pull*-factoren. De situatie in de Republiek is namelijk niet uitsluitend zorgelijk, maar biedt ook een aantal lichtpunten. Er heerst een zekere vrijheid van godsdienst. Wetenschappers kunnen tot op bepaalde hoogte vrijuit spreken, discussiëren en schrijven zonder de dreiging van censuur. In Leiden kan Scaliger profiteren van de nauwe banden die de universiteit en haar hoogleraren onderhouden met geleerden in Engeland en in de protestantse delen van Duitsland. De jonge universiteit van Leiden is weliswaar in een opbouwfase, maar bruist van ambitie en potentie. Een universitaire aanstelling in de Republiek garandeert een zekere afstand tot de politiek, hier kan een academicus zich volledig aan de wetenschap wijden. De situatie in Frankrijk laat dat niet toe.⁵³ Het vooruitzicht over meer tijd te kunnen beschikken voor studie en wetenschap zal Scaliger dus zeker aantrekkelijk hebben gevonden. De financiële onafhankelijkheid en het geboden riant salaris – meer zelfs dan welke andere hoogleraar aan de Leidse universiteit ontving – is aantrekkelijk en stelt hem in staat om zijn bibliotheek op termijn fors uit te breiden.

De ambitie van de jonge Leidse universiteit wordt door de hoogleraar Grieks Bonaventura Vulcanius (1538-1614) geschetst in een aantal redevoeringen die hij uitspreekt bij de promotie van drie studenten in de jaren 1591-1592, kort voor de komst van Scaliger naar Leiden.⁵⁴ In deze redevoeringen overziet Vulcanius de stichting van de Leidse universiteit in

⁵¹ *Correspondence* 1581 09 04 aan Chrestien: 'Car depuis que je suis en ces deserts de Limosin, je n'ai point receu lettre d'un ami de telle marque que vous, ni duquel je fais plus d'estime; addo etiam, le quel je desire plus voir' en ondertekent hij de brief met 'Chantemille in Arabia deserta'. Zie ook: *Correspondence* [1568-1569] 04 14 aan Pithou.

⁵² Molhuysen, *De komst van Scaliger*. 1913.

⁵³ Van Miert, 'Limits of Transconfessional Contact', 2010, p. 379.

⁵⁴ VUL 9, f. 56-72; de passages over de bibliotheek staan op f. 58; P.A.M. Geurts en J.A. van Dorsten, 'Drie redevoeringen van Bonaventura Vulcanius over de stichting van de Leidse universiteit', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 79 (1965), pp. 387-413. Vulcanius beschouwde deze drie redevoeringen als de kern van een propagandaboek dat gepubliceerd had moeten worden met de titel *Leidensia*. In 1595 had hij de kopij gedeeltelijk voltooid. Aan deze uitgave, die echter nooit zou verschijnen, wenste hij nog een overzicht toe te voegen van de boeken die met steun van de curatoren waren gepubliceerd, lijsten van hoogleraren en in Leiden gepromoveerde doctores. Het project was een voorloper van de latere

1575 en de ontwikkeling van de wetenschap in de twee daarop volgende decennia. Hij geeft aan dat de Universiteit van Leiden de vergelijking met elke andere Europese universiteit kan doorstaan, deels door het niveau van de studenten. Volgens Vulcanius waarden de curatoren de *bonae litterae* die de hoogleraar Grieks de hoogste vorm van kunst, wetenschap en talen acht. Juist de vrije kunsten of de *Artes* zijn volgens de hoogleraar beeldbepalend voor het curriculum en geven de universiteit haar eigen karakter. De wetenschapsbeoefening, in het bijzonder die van de letteren hebben in zijn optiek een diepgaande invloed op de mensen en de maatschappij. Academici, zoals juristen en medici, vervullen een belangrijke rol in het maatschappelijk leven, in het geval van de juristen in de hoedanigheid van regent. Verwaarlozing van de seculiere wetenschapsbeoefening zou de ondergang van de jonge natie tot gevolg hebben. Vulcanius wijst ook op het belang van het verkrijgen van kopieën van (Griekse) handschriften uit Italiaanse en andere bibliotheken. Hij roemt de universiteitsbibliotheek, de *hortus medicus* en het anatomisch theater als wetenschapsinstituten die niet alleen van belang zijn voor studenten maar ook bijdragen aan de internationale bekendheid van de universiteit. Bij de bestudering van teksten is de kritische studie van de bronnen van belang en in de ogen van Vulcanius uiterst noodzakelijk. Bovenal roemt hij de vrijheid van geweten en meningsuiting in Leiden, die elders in Europa slechts sporadisch te vinden is.

Scaliger heeft zonder twijfel oog gehad van de plannen van de Leidse universiteit door de tekst die in 1575 bij haar oprichting verscheen. Dat was een tekst van zijn vriend Janus Dousa (1645-1604) met de titel *Carmen in gratiam novae Academiae conscriptum*. Hierin schetst Dousa een soortgelijke beeld als Vulcanius over het ontstaan, het curriculum en de ambities van de Leidse universiteit Deze tekst werd opgenomen in Dousa's *Poëmata*, een werk dat op kosten van de universiteitssecretaris Jan van Hout werd gedrukt in 'In nova academia nostra'.⁵⁵ De strekking van deze tekst zal Scaliger vermoedelijk hebben aangesproken, omdat duidelijk werd dat in Leiden de uitoefening van de wetenschap geen enkele belemmering ondervond van Kerk of Staat. Betere werkomstandigheden kon hij zich niet wensen.

De komst van Scaliger naar Leiden in 1593 viel midden in de periode die de historicus Fruin heeft omschreven als 'de Tien jaren uit de Tachtigjarige Oorlog' van 1588 tot 1598.⁵⁶ Voor de Republiek der Zeven Provinciën was deze periode een tijdperk van economische, wetenschappelijke en maatschappelijke bloei. Er was sprake van politieke consolidatie. Door militaire successen wist de Republiek ook haar grondgebied grotendeels te stabiliseren. Leiden had zich ontwikkeld tot een van de belangrijkste industriële centra van Holland, dat op zijn beurt weer het machtigste gewest van de Republiek was.⁵⁷ Het gewest was

propaganda-uitgaven van de universiteit zoals *Athenae Batavae* (1625) van Joannes Meursius. Zie: Molhuysen I. (1913), pp. 342*-343*.

⁵⁵ J. Dousa, *Poëmata*. Leiden 1575, sign. P3-Q4. Scaliger was in het bezit van de tweede druk van Dousa's *Poëmata Lugdunensia* uit 1576. Zie: Veilingcatalogus 1609, p. 36. Ook in de oprichtingsoorkonden, octrooi en statuten werd deze visie van de universiteit uiteen gezet. Van aanvang af gaat de aandacht niet alleen uit naar 'de scientien der godtheyt' maar ook naar 'allerley goede eerlycke ende vrye kunsten ende wetenschappen'. Zie: Molhuysen. I. (1913), bijlage 1 (blz. 1*-2*).

⁵⁶ R. Fruin, *De Tachtigjarige Oorlog. Historische opstellen. Tien jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog 1588-1598*. Den Haag 1941.

⁵⁷ R.C.J. van Maanen, 'De vermogensopbouw van de Leidse bevolking in het laatste kwart van de zestiende eeuw', *BMGN* 93 (1978), p. 11. Vanaf 1580 en vooral na de val van Antwerpen op 17 augustus 1580 kwam door de instroom van geschoolde arbeiders uit de Zuidelijke Nederlanden verandering in de dalende economische

bovendien als enige geheel vrij van Spaanse troepen.⁵⁸ De jaren voorafgaand aan deze relatief rustige tijd hadden een geheel ander beeld laten zien: de jonge Republiek werd toen nog constant door de legers van koning Filips II van Spanje (1527-1598) in haar voortbestaan bedreigd. Oorlog en strijd waren aan de orde van de dag. De jonge universiteit had de eerste vijftien jaar – dus grofweg in de periode voorafgaand aan de jaren waar Fruin over schreef – een bijzonder moeizaam bestaan gekend. De komst van Justus Lipsius bracht enige verlichting, maar het bestaansrecht van de Academie was allerm minst gewaarborgd en de ondergang van de Republiek was zeker denkbaar. Vulcanius wordt in de jaren tachtig naast Lipsius benoemd tot een van de steunpilaren van de universiteit. De grote bloei van de universiteit bleef in die eerste jaren mede uit omdat veel calvinistische studenten Heidelberg en Genève nog boven Leiden verkozen. Leiden ondervond later ook bescheiden concurrentie van de in 1585 opgerichte universiteit van Franeker, die Johannes Drusius sr. (1550-1616) aanstelde als antwoord op de benoeming van Lipsius in Leiden. Ondanks een eerdere poging van Willem van Oranje om Drusius voor Leiden te behouden door hem een salarisverhoging in het vooruitzicht te stellen, vertrok deze getalenteerde geleerde op het gebied van het Grieks, Hebreeuws en Syrisch uiteindelijk toch naar Franeker.⁵⁹

De situatie verbeterde drastisch in de vroege jaren negentig. Leiden ontwikkelde zich toen tot een internationaal georiënteerde universiteit, waar studenten vanuit heel Europa naartoe kwamen voor onderwijs.⁶⁰ Door deze relatief gunstige ontwikkelingen vond ook Scaliger de nodige rust en bescherming in Leiden. De Republiek stelde hem in staat via de vele handelsrelaties met het buitenland een goed functionerend netwerk op te zetten, waardoor een stroom van boeken en informatie naar en van Leiden gewaarborgd werd.

1.4 De Universiteit Leiden en de studie van het Hebreeuws

De Republiek van de late zestiende en vroege zeventiende eeuw vormt door haar kenmerkende ‘open’ structuur de ideale voedingsbodem voor een gunstige ontwikkeling van de bestudering van de vrije kunsten of de *Artes*, waar wijsbegeerte en de klassieke talen werden onderwezen in het algemeen en van de Hebreeuwse taal en cultuur in het bijzonder.⁶¹ De Hebreeuwse cultuur werd in de zestiende eeuw tot de oudste ter wereld gerekend. De studie naar het Hebreeuws werd in zekere mate gecultiveerd en ook de vrije omgang tussen Joodse en niet-Joodse bevolkingsgroepen verliep zonder grote problemen en met een soort van wederzijds respect. De symbiose van wetenschap, cultuur en politiek in de Republiek was niet uniek, maar de verhoudingen van deze verschillende elementen was

omstandigheden van Leiden. De bevolking van Leiden steeg in 1581 naar 13.000 inwoners en lag in 1600 rond de 26.000.

⁵⁸ F. Wielinga, *Geschiedenis van Nederland. Van de Opstand tot heden*. Amsterdam 2012, pp. 54-61.

⁵⁹ Molhuysen, *Bronnen I*. 1913, p. 39.

⁶⁰ Israel, *Dutch Republic*. (1998), pp. 570-571: ‘Matters improved dramatically, as with so much else, with the transformation of the military and economic situation, in the early 1590s. Suddenly the Republic was secure and money available for new professors, books, and facilities. [...] Academic printing and bookselling at Leiden suddenly flourished and during the 1590s the Leiden University Library became one of the most considerable in Protestant Europe’.

⁶¹ Cf. F.E. Manuel, *The Broken staff. Judaism through Christian Eyes*. Cambridge MA 1992, p. 50; J.C.H. Lebram, ‘Hebräische Studien zwischen Ideal und Wirklichkeit an der Universität Leiden in den Jahren 1575-1619’ in: M.J.M. de Haan (et al. Eds), *In navolging. Een bundel studies aangeboden aan C.C. de Bruin bij zijn afscheid als hoogleraar te Leiden*. Leiden 1975, pp. 317-357.

bevorderlijk voor de wederzijdse contacten tussen christenen en Joden.⁶² Leiden speelde een belangrijke rol in deze ontwikkeling.⁶³ De vrije kunsten bekleedden als faculteit geen ondergeschikte of louter voorbereidende, maar een zelfstandige rol in het universitaire onderwijs: 'Het was tenslotte niet de theologie, maar de klassieke en Oosterse studiën, [...] wat onze universiteit blijvend beroemd zou maken'.⁶⁴ Het voornemen om 'de voornaemste beweghende oorsake van de stichting deze Universiteyt [...] de Theologie' aan te wijzen, werd al bij de aanvang opgegeven.⁶⁵ De invloed van het calvinisme op het onderwijs en bestuur van de Leidse universiteit mag echter niet worden onderschat, maar betrof toch vooral de studie van de theologie. De vrije kunsten stonden geheel buiten de sfeer van het calvinisme of van de calvinistische geest.⁶⁶ De aanstelling van Scaliger, de botanicus Carolus Clusius (1526-1609) en later de polyhistor Claude Saumaise (1588-1653) als honorair hoogleraar, die een vrije rol in onderzoek en onderwijs mochten vervullen, past in dit streven. Met het octrooi van oprichting werd een voorkeur voor het ideaal van de *eruditio trilinguis* uitgesproken. Het Hebreeuws werd niet slechts gezien als de oertaal van de Bijbel en ook verbonden met de theologie, maar werd ook gezien als een vast onderdeel van de klassieke vorming van geleerden.⁶⁷ De aanstelling van een hoogleraar Hebreeuws vormde een onderdeel van het universitaire programma. De Leidse predikant Caspar de Gendt bekleedde als eerste symbolisch deze positie; hij heeft geen les gegeven aan de universiteit. De belofte van prins Willem van Oranje om aan de universiteit ook het Hebreeuws te laten onderwijzen werd ingelost met de benoeming van Hermannus Rennecherus (1550-na 1605), die echter snel het veld moest ruimen, omdat hij betrokken was bij een knokpartij in de kroeg. Met de benoeming van Johannes Drusius sr. op 20 juni 1577 tot hoogleraar in het Hebreeuws, Chaldeeus⁶⁸ en Syrisch, kreeg de studie van het Hebreeuws een vaste plaats in het curriculum. Er werd een stevig fundament gelegd voor de bestudering van de oosterse talen waar Scaliger later dankbaar van gebruik heeft kunnen maken.⁶⁹

Wat in het bijzonder gold voor de bestudering van het Hebreeuws en de andere oosterse talen, gold in het algemeen voor de bestudering van de filologie aan de Leidse universiteit. De oprichting van de universiteit in 1575 gaf een krachtige impuls aan de ontwikkeling van de filologie in de Noordelijke Nederlanden. Weliswaar waren de twee reuzen van het eerste

⁶² A.L. Katchen, *Christian Hebraists and Dutch Rabbis. Seventeenth Century Apologetics and the Study of Maimonides* Mishneh Torah. Cambridge MA 1984, p. 15.

⁶³ Zie voor de beginjaren van de Universiteit Leiden het compacte en enigszins sobere overzicht door J. Huizinga, getiteld 'Wat de jonge hoogeschool te bieden had' in *Verzamelde werken* VIII. Haarlem, 1951, pp. 351-354.

⁶⁴ Het octrooi tot het oprichten van de universiteit van 6 januari 1575 geeft blijk van het streven om naast 'de rechte kennis Gods' zeker ook de Vrije kunsten en wetenschappen in het curriculum op te nemen. Molhuysen, *Bronnen* I, 1913 pp. 7*-9*: 'Octrooi tot het oprichten der Universiteit': '[...] omme in de zelfde schole ende universiteyt vryelyck ende openbaerlick de scientien der Godheyt, inden Rechten ende Medicynen, mitzgaders der Philosophien ende alle andere vrye consten, oick die talen Latijn Greke ende Hebraicke gecundicht, gelesen ende geleert te worden by doctoren ende leeraers dairtoe gequalificeert ende aen te nemen [...]'. Zie ook: Lebram, *Hebräische Studien*. 1975, pp. 317-357.

⁶⁵ J.J. Orlers, *Beschrijvinge der Stadt Leyden*. 1641, p. 228.

⁶⁶ J. Huizinga, *Nederlandse beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets*. Amsterdam, 1998, p. 87.

⁶⁷ Lebram, *Hebräische Studien*. 1975, p. 317.

⁶⁸ Gedurende de zestiende en zeventiende eeuw is Chaldeeus de gangbare aanduiding voor de taal die wij nu Aramees noemen. Ik hanteer beide in de tekst.

⁶⁹ Lebram, *Hebräische Studien*. 1975, pp. 336.

uur, Justus Lipsius en Scaliger, afkomstig uit respectievelijk de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk, zij stonden wel aan de wieg van de filologische school die de komende eeuw een leidende rol zou spelen binnen het Humanisme in Europa. Filologie werd bij Scaliger een allesomvattende studie waarin theologie, rechtswetenschappen, talen, geschiedenis, poëzie en geneeskunde in samenhang werden bestudeerd.

Leiden werd lang gezien als een humanistische universiteit. De universiteit had een liberaal klimaat en droeg tolerante idealen uit.⁷⁰ In ieder geval tot het jaar 1618 toen strenge calvinisten in botsing kwamen met de liberale elite van de Republiek. Deze botsing tussen de Rekkelijken of remonstranten (aanhangers van Arminius) en de Preciezen of contraremonstranten (aanhangers van Gomarus) leidde tijdens de Synode van Dordrecht tot een overwinning op de Arminianen. Pas na 1619 was de Leidse universiteit strenger en dogmatischer en een stuk minder liberaal. Zoals we bij de push factoren hierboven hebben gezien, waren voor Scaliger de politieke, godsdienstige en wetenschappelijke situatie in de Republiek over het algemeen gunstiger dan in Frankrijk.

1.5 Correspondentie en de Republiek der Letteren

Scaliger hield goed contact met zijn oude vrienden in Frankrijk. Die verenigden zich soms in zogeheten 'cabinetten'. In deze 'cabinetten' of 'salons' in Parijs en andere Franse steden troffen juristen en filologen elkaar, lazen er samen geleerdenbrieven en werden boeken uitgewisseld. Deze cabinetten ontstonden naar voorbeeld van de geleerdenkringen van de Pléiades en de Académie van het Paleis (onder Henri III), waarin onder meer Desportes, Dorat en Ronsard een belangrijke rol speelden.⁷¹

Een van de belangrijkste cabinetten was dat van De Thou, opgericht in 1575. Dit cabinet werd na de dood van De Thou voortgezet onder de naam *Cabinet des frères* door Pierre en Jacques Dupuy. Na hun beider dood nam Ismaël Boulliau (1605-1694) de leiding over tot 1669. Geleerden, onder wie De Thou, Dupuy en de gebroeders Pithou, kwamen daar elke zondag van acht tot elf uur in de ochtend en op feestdagen bij elkaar in het grote franciscanerklooster van de Cordeliers.

De gebroeders Pithou behoorden tot een groep *érudits du roi*, ook wel bekend als de *Pléiades*. Deze geleerden-dichters vervulden een belangrijke rol in de maatschappij, de kunsten en de wetenschappen. Andere invloedrijke leden van deze groep waren de jurist en schrijver Antoine Loisel (1536-1617) die net als Scaliger had gestudeerd bij Jacques Cujas, de historicus en dichter Étienne Pasquier (1529-1615), Claude Fauchet (1530-1602) en Louis le Caron (1534-1613).⁷² De cabinetten van de familie Dupuy en die van de familie De Thou waren invloedrijke centra waar humanisten elkaar ontmoetten en informatie en boeken uitwisselden.⁷³ De beide families behoorden tot de culturele en bestuurlijke elite van Parijs.

⁷⁰ J.J. Woltjer, 'Introduction' in: *Leiden University in the Seventeenth Century*. 1975, pp. 16-18; W. Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1575-1672*. [Groepsportret met dame 1]. Amsterdam 2000, pp. 138-140.

⁷¹ H. Brown, *Scientific Organizations in Seventeenth Century France (1620-1680)*. Baltimore 1934, p. 6.

⁷² Daarnaast namen de volgende gasten geregeld deel aan de bijeenkomsten: Nicolas Levêfre, de Franse diplomaat Jean Hotman, Isaac Casaubon, Jacques Houlier. Scaliger correspondeerde met de meesten en onderhield vriendelijke relaties met hen. D.R. Kelley, *Foundations of Modern Historical Scholarship. Language, Law, and History in the French Renaissance*. New York, Londen, 1970, p. 245.

⁷³ Cf. M. Pattison, *Isaac Casaubon 1559-1614*. Londen 1875, pp. 128-131.

Bovendien waren er tevens familiebanden door het huwelijk in 1576 van Claude Dupuy met Claude Sanguin die tot de familie van De Thou behoorde.⁷⁴

Scaliger verbleef doorgaans kort in Parijs en was geen frequent deelnemer van de cabinetten en salons. Hij sloot zich wel graag aan bij de bijeenkomsten in het woonhuis van De Thou, maar bijvoorbeeld niet die in het franciscaner klooster van de Cordeliers.⁷⁵ Tijdens deze sessies leerde hij verschillende geleerden kennen, met wie hij later in contact bleef. Onder hen de beste vriend van Claude Dupuy die lid was van de *grand conseil* in Parijs, de medicus Jacques Houllier (1498/1504-1562), ook Pierre Pithou en de magistraat Louis Servin (1555-1626).⁷⁶

De band tussen Scaliger en Dupuy was hecht, daarvan getuigt de opdracht aan Dupuy in Scaligers editie van het werk van Catullus, Tibullus en Propertius die in 1576 het licht zag. In 1584 zou Scaliger ook zijn *Stromateus versuum Graecorum proverbialium* aan Dupuy opdragen. Op zijn beurt houdt Dupuy Scaliger via zijn brieven op de hoogte van nieuw verschenen titels die voor Scaliger van belang kunnen zijn. Ook zijn beide zonen bleven tot het einde trouwe boekenleveranciers van Scaliger. Dat blijkt wel uit het feit dat zij een manuscript van Eusebius' kerkgeschiedenis uit hun eigen bibliotheek beschikbaar stelden voor Scaligers editie van de *Thesaurus temporum* van 1606.⁷⁷

1.6 De drukkerij van Plantijn en Raphelengius in Leiden

Ook met drukkers kon Scaliger het goed vinden, zoals met de beroemde Christoffel Plantijn (1520-1589) in Antwerpen, met wie hij via zijn correspondenten in contact stond. Er is weliswaar geen sprake van een uitgebreide correspondentie tussen beiden, maar Plantijn is indirect toch van belang voor het contact tussen Scaliger en Lipsius. In 1583 vluchtte Plantijn immers uit Antwerpen en vestigde zich in april van dat jaar in Leiden. Zo kon hij zijn drukkersactiviteiten continueren.⁷⁸ Op 1 mei 1583 kwam hij als Academiedrukker in dienst. De universiteit was een voedingsbodem gebleken voor het ontstaan van een zeer gevarieerd boekdrukkersbedrijf en een veelzijdige boekhandel.⁷⁹ Met de komst van Plantijn naar Leiden verplaatste het zwaartepunt van de boekdrukkunst zich geleidelijk van Antwerpen naar de Noordelijke Nederlanden. De komst van Plantijn markeert in feite het begin van het drukken van Hebreeuwse teksten in Leiden. Plantijn, die trouw bleef aan het katholieke geloof, verbleef niet lang in Leiden. Zijn vestiging in Leiden beschouwde hij als een tijdelijke oplossing, 'als een redplank, die hem drijvende moest houden zolang zijn drukkerij in

⁷⁴ Claude Sanguin († 1631) was de dochter van Jacques Sanguin, seigneur de Livry, een nicht van premier président Christophe de Thou en tante van Jacques-Auguste de Thou.

⁷⁵ *Scaligerana* 1740, p. 595 onder de Thou: 'Je n'ay point veu la bibliotheque de Monsieur [Jacques-Auguste] de Thou, car je n'ay point esté à Paris lorsqu'il estoit maistre de son bien'. Zie ook: W. McCuaig, 'On Claude Dupuy (1545-1594)', pp. 51-52.

⁷⁶ *Perroniana et Thuana. Ed. Secunda*. Keulen 1669, pp. 345-346. Houllier reisde net als Dupuy door Italië en onderhield daar contacten met verschillende geleerden. Zie de brief van Dupuy aan Pinelli van 15 augustus 1579 in: A.M. Ragei, (ed), *Gian Vincenzo Pinelli et Claude Dupuy. Une correspondance entre deux humanistes*. Florence 2001.

⁷⁷ Het manuscript dat door Scaliger uit de bibliotheek van Dupuy werd gebruikt is bewaard in BnF MS. lat. 4884.

⁷⁸ C. Clair, *Christopher Plantin*. Londen 1960, pp. 150-160; S. Langereis, *De Woordenaar. Christoffel Plantijn, 's werelds grootste drukker en uitgever (1520-1589)*. Amsterdam 2014, pp. 336-343.

⁷⁹ J.G.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630*. Nieuwkoop 1974, p. 83.

Antwerpen gevaar liep [...]'.⁸⁰ Hij keerde na de verovering van Antwerpen door de hertog van Parma op 27 augustus 1585 naar deze stad terug om er de leiding van de drukkerij weer op zich te nemen. Het jaar daarop, op 3 maart, droeg hij de drukkerij in Leiden over aan zijn protestantse schoonzoon Franciscus I Raphelengius. [Afb. 4]

Vanaf 1589 berustte de dagelijkse leiding van de drukkerij bij diens zonen Christoffel en Frans II Raphelengius tilde het drukken in de Hebreeuwse taal en later ook in andere oosterse talen in de Noordelijke Nederlanden naar een hoger plan. Dat was ook nodig, want aanvankelijk werd er in de Republiek, afgezien van een aantal grammatica's, woordenboeken en Bijbels, niet veel in het Hebreeuws gedrukt en bleef het aanbod sterk bij de vraag achter.⁸¹ Vooral na de val van Antwerpen migreerden grote groepen hooggeschoolde arbeidskrachten die de nodige expertise meebrachten naar de Noordelijke Nederlanden voor de ontwikkeling van de drukkerij, zetterij en lettergieterij. De groei van de boekdrukkerij in onder meer Leiden kreeg hierdoor aan het einde van de zestiende eeuw een krachtige impuls. In de periode 1557-1605 kwamen 26 Zuidnederlandse boekdrukkers en –verkopers naar Leiden, van wie er 21 afkomstig waren uit Antwerpen.⁸² Ook werden in het laatste kwart van de zestiende eeuw bijna net zoveel drukkerijen en boekhandels opgericht als gedurende de gehele eeuw daarvoor.⁸³

Deze bloei van de drukkerswereld vormde een reden om Scaliger naar Leiden te halen. Om hem daartoe te verleiden, stuurde zijn goede vriend Paul Choart de Buzanval (1551-1607), de eerste ambassadeur van koning Henri IV in Den Haag, op 2 januari 1593 een brief aan Scaliger. Daarin dringt hij er bij hem op aan de vrijgevalen positie van Lipsius aan de Universiteit Leiden in te nemen.⁸⁴ De Buzanval schetste daarbij een overwegend positief maar redelijk getrouw beeld van de stad en haar universiteit. De aanwezigheid van een bloeiende boekhandel en een aantal bekwame drukkers in Leiden moest Scaliger verleiden zich in de stad te vestigen. Met name roemde De Buzanval de *Officina Plantiniana Raphelengii* als een belangrijk pluspunt voor Scaliger komst naar Leiden.⁸⁵ De aanwezigheid

⁸⁰ Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers*. 1974, p. 89.

⁸¹ R.G. Fuks-Mansfeld, 'The Hebrew Book Trade in Amsterdam in the Seventeenth Century' in: C. Berkvens-Stevelinck, (et al., eds), *Le magasin de l'univers. The Dutch Republic as the Centre of the European Book Trade*. Leiden 1992, p. 156.

⁸² Een groot deel van de drukkers, hun aantal wordt geschat op 150 in de periode 1570-1619, was afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden, waarvan 40% in Amsterdam of Leiden neerstreek. In de periode 1600-1630 steeg dat percentage naar 50%. In 1610 bevonden zich 12 drukkerijen in Leiden die gezamenlijk ca. 1650 titels drukten. Zie: C. Rasterhoff, *Printing and Publishing as Cultural Industries. The Fabric of Creativity in the Dutch Republic, 1580-1800*. Amsterdam 2017, pp. 36-45. Zie ook: Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers*. 1974, pp. 83-111, vooral Tabel A (pagina 17) en Tabel B (pagina 24).

⁸³ E. van Gulik, 'Drukkers en geleerden. De Leidse Officina Plantiniana (1583-1619)' in: *Leiden University in the Seventeenth Century*. 1975, pp. 367-393 en P.G. Hoftijzer, 'De 'belabbering' van het boekbedrijf. De Leidse Officina Raphelengiana, 1586-1619', *De Boekenwereld*, 7 (1990-1991), p. 8.

⁸⁴ Paul Choart de Buzanval was kamerheer van koning Hendrik IV en een goede vriend van Scaliger. Hij werd in 1590 als ambassadeur van Frankrijk naar Den Haag gezonden. Hij verbleef daar, uitgezonderd van een korte tussenpoos in 1602, tot het jaar van zijn overlijden 1606. De vriendschap blijkt ook uit de inzet die De Buzanval toonde om voor de tweede druk van Scaligers *Manilius* (1599-1600) een octrooi te verkrijgen bij N. de Neufville, seigneur de Villeroi (1542-1617), de Secretaris van Staat onder koning Hendrik IV. Zie: G.G. Vreede, *Lettres et Négociations de Paul Choart, Seigneur de Buzanval [...]*. Leiden 1846, brief XXV, pp. 153-158.

⁸⁵ *Correspondence* 1593 01 02 van Choart de Buzanval: 'Ilz ont la plus belle imprimerie de ces pays et tout ce qui estoit de bon dans celle de feu Plantin et Raphalingius, docte personnage et professeur des langues hébraïque, syriaque, qui y préside; tant de beaux labeurs que vous tenez soubz la clef et en ténèbres pourront par ce moyen veoir la clarté.' De brief wordt geciteerd in Molhuysen, *Bronnen* I, pp. 242*-243*. Zie ook: E. van

van de drukkerij was daarmee één van de belangrijkste pull-factoren Scaliger naar Leiden te lokken.

Drukker Raphelengius gold ook als groot geleerde op het gebied van Grieks, Hebreeuws en Arabisch, die bovendien een uitgebreid netwerk en een belangrijke bibliotheek bezat. Ook dat waren aantrekkelijke zaken voor Scaliger. In 1586, het jaar waarin Raphelengius de leiding van de Plantijnse drukkerij in Leiden op zich nam, werd hij in juni benoemd tot buitengewoon hoogleraar Hebreeuws en was daarmee de opvolger van Johannes Drusius senior. Een jaar later werd de positie omgezet tot gewoon hoogleraar.⁸⁶ Raphelengius doceerde naast Hebreeuws ook Arabisch en mocht zich daarmee de eerste docent Arabisch aan de Leidse Universiteit noemen. Voor de komst van Scaliger naar Leiden was hij een eminent oriëntalist en de belangrijkste pionier van Arabische studiën in de Noordelijke Nederlanden.⁸⁷ Zodra hij zich niet meer met het drukken hoefde bezig te houden, verdiepte hij zich ganse dagen in de bestudering van het Arabisch. Raphelengius zou begonnen zijn met een vertaling van de Koran want hij bewonderde de dichtertelijke stijl waarin dit boek was geschreven.⁸⁸ Ook bestudeerde hij een door de *Typographia Medicea* gedrukt exemplaar van het geografische werk van Idrisi, dat Hans Dressel hem vanuit Frankfurt toestuurde.⁸⁹ Scaliger zou van Raphelengius' kennis op het gebied van de oosterse talen kunnen profiteren, was de verwachting van De Buzanval. De betrekkelijk timide Raphelengius zelf was bescheidener over zijn kennis. Zeker nadat hij de grote Scaliger in Leiden had leren kennen, zo liet hij aan zijn vriend Lipsius weten.⁹⁰ Toch was Raphelengius' kennis van oosterse talen niet gering. Bij zijn benoeming tot gewoon hoogleraar roemde de Senaat Raphelengius 'die over langer tijt in die oude Hebreïsche, Chaldaïsche, Syriaensche ende Arabiaensche spraeken dapper wel verkeert ende ervaren is, ende van alle geleerde luyden hoogelyck gepreesen; soe dat hy in dese spraecke niet alleyne de beginnelingen maer ooc de geleerde zeer vervoorderen kan.'⁹¹ Ook Scaliger was van Raphelengius' kennis onder de indruk. Nooit eerder had hij iemand ontmoet die door zelfstudie zoveel over het Arabisch had geleerd.⁹² Na Raphelengius' dood op 20 juli 1597 roemde Scaliger zijn vriend als de

Gulik, 'Drukkers en geleerden. De Leidse Officina Plantiniana (1583-1619)', 1975, p. 369; R. Breugelmans, 'Scaliger en de Officina Plantiniana Raphelengii', in: P.G. Hoftijzer, (ed), *Adelaar in de wolken. De Leidse jaren van Josephus Justus Scaliger 1593-1609*. Leiden 2005, pp. 93-100 vooral p. 93.

⁸⁶ Molhuysen, *Bronnen* I. 1913, pp. 46 en 50.

⁸⁷ Molhuysen, *Bronnen* I. 1913, p. 44, 50, 124*. Raphelengius studeerde, net als Scaliger, in Parijs Arabisch bij Postel. Vanaf 1591 hield Raphelengius zich dagelijks bezig met de bestudering van het Arabisch en verdiepte hij zich voortdurend in deze taal. Zie de brief van Raphelengius aan Justus Lipsius van 9 mei 1591: 'Ego totos dies domi desideo, in meis studiis Arabicis, ut aliquid certe absolvam antequam Deus me vocet.' ('ik verdiep mij thuis gedurende ganse dagen in het Arabisch, opdat ik iets vaststaands zou afleveren, vooraleer de Heer mij roept.'). In een brief van Franciscus II Raphelengius aan Jan Moretus van 17 januari 1591 lezen we over Raphelengius sr.: 'Mon père est totus in studiis arabis et sommes en délibération de faire des poinçons de la lettre arabesque.' [Museum Plantin-Moretus Antwerpen, Oud Archief, nr 92, pp. 89-90]. Christoffel Plantijn beschouwde Raphelengius in Antwerpen overigens al meer als een geleerde dan een drukker: 'un savant et non un homme de métier'.

⁸⁸ J.H. Hessels, *Abrahami Ortelii Epistulae*. Cambridge 1887, nr. 216: 'si essem liberior a curis typographicis, ego pergerem vertere, ut coepi'.

⁸⁹ Hessels, *Abrahami Ortelii Epistulae*. 1887, nr. 226.

⁹⁰ *ILE* VI: 1593 ed. by J. De Landtsheer. Brussel 1994, nr. 1478: Brief van Raphelengius aan Lipsius 31 augustus 1593: 'nosti me semper timidiorem esse, ac de viribus meis diffidentem.'

⁹¹ Molhuysen, *Bronnen* I. 1913, p. 127*.

⁹² H.F. Wijnman, 'The Origin of Arabic Typography in Leiden' in: *Books on the Orient, published by E.J. Brill, Leiden, Holland*. Leiden 1957, p. xi.

beste en geleerdste man van zijn tijd. Raphelengius' dood was een groot verlies voor de bestudering van de oosterse talen in zijn tijd.⁹³ Raphelengius was eerder in Antwerpen al nauw betrokken geweest bij de redactie en productie van de Polyglotbijbel. Raphelengius bezat tevens een uitgebreide bibliotheek met daarin een aantal zeldzame oosterse handschriften en boeken.⁹⁴ Ook hiermee zou Scaliger later in Leiden zijn voordeel doen.

Scaliger zou bij het publiceren van zijn boeken ruim profiteren van de expertise van Raphelengius als drukker, maar zeker ook als geleerde. En inderdaad, vrijwel meteen na de komst van Scaliger in Leiden ontstond er een vruchtbare samenwerking tussen de twee geleerden. Hun beider interesse voor het Arabisch en Hebreeuws werd al snel uitgebreid met een onderzoek naar het Perzisch. Scaliger beschouwde het Perzisch van belang voor zijn studie van de chronologie. Samen verzamelden ze een grote hoeveelheid oosterse manuscripten en boeken. En de samenwerking reikte verder. Raphelengius drukte een aantal wetenschappelijke werken van Scaliger waarin de toepassing van de 'moderne' oosterse typografie een belangrijke rol speelde. Voor de uitgave van de *De emendatione temporum* bestelde Raphelengius Arabische, Ethiopische en Samaritaanse lettertypen. Die werden in Leiden gesneden en gegoten door Thomas de Vechter, een voormalige medewerker van Henri vander Keere uit Gent.⁹⁵ We kunnen dus wel stellen dat de aanwezigheid van Raphelengius' drukkerij en bibliotheek niet alleen bijdroeg tot de ontwikkeling van de studie naar de oosterse talen aan de Universiteit Leiden, maar ook wezenlijk bijdroeg aan Scaligers besluit zich in Leiden te vestigen.

4. Portret van de drukker en geleerde Franciscus Raphelengius op 58-jarige leeftijd. [*Icones Leidenses* 26].

⁹³ *Correspondence* 1597 08 18 aan Casaubon: 'Nam et his diebus amissimus optimum et doctissimum virum Franciscum Raphelengium.'

⁹⁴ Van Gulik, *Drukkers en geleerden*. 1975, pp. 367-393.

⁹⁵ Fuks en Fuks, 'The Hebrew production' 1970, nr. 1, p. 3; H.F. Wijnman, 'De studie van het Ethiopisch en de ontwikkeling van de Ethiopische typografie in West-Europa in de 16de eeuw' II: 'De ontwikkeling van de Ethiopische typografie in West-Europa in de 16de eeuw', *Het boek*, 32 (1955), pp. 237-239.

Dat ook Raphelengius tegelijkertijd benieuwd en verheugd was over de komst van Scaliger naar zijn stad, blijkt uit een brief die hij op 31 augustus 1593, vijf dagen na Scaligers aankomst in Leiden, aan Lipsius schreef. In deze brief schetst Raphelengius een beeld van Scaliger als geleerde en geeft hij voorts aan welk belang hij persoonlijk hecht aan Scaligers oosterse bibliotheek die naar Leiden zou worden meegebracht.⁹⁶ Raphelengius verwacht dat hij, en ook de universiteit, veel profijt zal hebben van het gebruik van deze zeldzame bronnen. Scaliger bood Raphelengius vrijwel meteen na zijn aankomst in Leiden aan zijn verzameling van historische en kosmografische boeken te delen, zodat zij deze bronnen gezamenlijk in vertaling zouden uitgeven. Gezien de belangstelling van Raphelengius moeten dit haast wel allemaal boeken in oosterse talen zijn geweest. Het project zou niet tot uitvoering worden gebracht, maar later werkten beide geleerden op de door Scaliger voorgestelde werkwijze wel zij aan zij, maar wel elk voor zich, bij het opstellen van een Arabisch woordenboek.

Raphelengius nam in Leiden dus een belangrijke plaats in binnen Scaligers netwerk. Hij beschikte als boekdrukker over goede contacten, niet alleen met het moederbedrijf in Antwerpen maar ook met de andere grote drukkerscentra in Europa. Via Raphelengius kreeg Scaliger toegang tot de jaarlijkse boekenmarkt in Frankfurt.⁹⁷ Frankfurt was een belangrijk middelpunt voor het verhandelen van uit Italië afkomstige Hebreeuwse boeken doordat de stad de grootste Joodse gemeenschap van Duitsland kende.⁹⁸ Ook de efficiënte verbinding met Parijs, waar Plantijn een agentschap had, werkte in Scaligers voordeel bij de verwerving van zijn boeken. Het contact met Raphelengius was dus voor Scaliger in veel opzichten gunstig, met name voor het vergaren van nog meer boeken voor zijn oosterse boekenverzameling.

Na een korte periode van ziekte overleed Raphelengius op 20 juli 1597, 58 jaar oud.⁹⁹ Bij het overlijden roemde Scaliger zijn oude vriend als 'een integere en erudiete man; als een vriend die hij met pijn in zijn hart zou missen.'¹⁰⁰ De drukkerij werd vanaf augustus dat jaar voortgezet door Raphelengius' zoons Christoffel, Frans II en Joost. Na het overlijden van Christoffel op 17 december 1600 zette Frans de drukkerij voort tot in 1619, het jaar waarin de drukkerij werd opgeheven.¹⁰¹

⁹⁶ Brief van Franciscus Raphelengius aan Lipsius van 31 augustus 1593. Cf. J. Lipsius, *ILE*. Pars VI: 1593. Ed. By J. De Landtsheer. Brussel 1994, nr. 1478; 'Habet libros historicos et cosmographicos, ad quos vertendos me hortatur, me extricaturus, ubi res obscurior moram iniicere possit.' Aanvankelijk overwogen de curatoren om Scaliger bij Raphelengius te huisvesten, volgens Molhuysen, *Bronnen I*. 1913, p. 76.

⁹⁷ Plantijn en Raphelengius werden soms gedwongen om via Amsterdam en Hamburg naar Frankfurt te reizen, om daarna de lange reis over land voort te zetten. In *Correspondence* [1598] 09 02 aan Taubmannus in Wittenberg schreef Scaliger dat hij de route via de boekenbeurs in Frankfurt als de enige betrouwbare manier beschouwde om te kunnen communiceren met zijn correspondenten in Duitsland.

⁹⁸ S.G. Burnett, *From Christian Hebraism to Jewish studies. Johannes Buxtorf (1564-1629) and Hebrew Learning in the Seventeenth Century*. Leiden, New York, Keulen 1996, p. 37.

⁹⁹ Raphelengius wijdde over zijn ziekte uit in de brief aan Justus Lipsius van 1 april 1595 in: *ILE* Pars VIII, 2004.

¹⁰⁰ *Correspondence* 1597 08 18 aan Hoeschelius. Zie ook: *Correspondence* 1597 08 18, noot 8 aan Casaubon.

¹⁰¹ Zie voor de activiteiten van Plantijn, Raphelengius en zijn zonen als academiedrukkers in Leiden: P.C. Molhuysen, 'De Academie-drukkers' in: *Pallas Leidensis MCMXXV*. Leiden 1925, pp. 305-322 en Hoftijzer, 'De 'belabbering' van het boekbedrijf.' 1990-1991, pp. 8-17.

1.7 Het belang van goede boeken en bibliotheken

Als we de komst van Scaliger naar Leiden nader bekijken, valt het op dat er vanaf het begin van de onderhandelingen veelvuldig over boeken wordt gesproken. Zo ontvangt hij boeken om hem gunstig te stemmen, en uit de eerste berichten van Tuningus komt duidelijk naar voren dat Scaliger onder geen beding uit Frankrijk wilde vertrekken zonder zijn boeken. Dat was voor hem noodzaak.

De omvang van de Leidse universiteitsbibliotheek was aan het eind van de zestiende eeuw bescheiden. Ze bezat alleen de nodige standaardedities, naslagwerken en een kleine collectie handschriften. Scaliger verwachtte in de bibliotheek dan ook weinig relevante bronnen voor zijn onderzoek te kunnen vinden. Op het gebied van oosterse boeken was de bibliotheek inderdaad slecht uitgerust. Aanlokkelijker voor de geleerde was de gedachte dat hij zou kunnen profiteren van de privébibliotheken van Leidse verzamelaars en van hoogleraren in de stad. Deze privé-collecties, zoals bijvoorbeeld die van de staatsman Philips van Marnix van Sint Aldegonde (1538-1598) bevatte oosterse boeken die vooral betrekking hadden op de theologie: Hebreeuwse Bijbels, Psalmen, concordanties, grammatica's en woordenboeken.¹⁰² Ook de collectie van de diplomaat en koopman Daniël van der Meulen (1554-1600), bevatte bronnen die binnen Scaligers bereik kwamen als hij zich in Leiden zou vestigen.¹⁰³

Scaliger verwachtte dat hij in Leiden in andere verzamelingen niet veel boeken zou gaan aantreffen op het gebied van de oosterse talen, wellicht met uitzondering van boeken in het Hebreeuws. Dat vormde voor Scaliger een probleem omdat hij en de curatoren aanvankelijk er van uitgingen dat hij slechts kort aan de universiteit verbonden zou zijn en dat het daarom onwenselijk zou zijn Scaligers gehele bibliotheek naar Leiden over te laten brengen. Scaliger zag zichzelf daarom genoodzaakt een keuze uit zijn bibliotheek te maken en nam hij alleen die boeken mee die strikt onontbeerlijk waren bij zijn wetenschappelijke werk. Het is ook aannemelijk dat Scaliger juist die boeken en handschriften in Frankrijk achterliet die hij in de universiteitsbibliotheek verwachtte aan te treffen of die hij zonder veel moeite ter plekke zou kunnen aanschaffen. De keuze was waarschijnlijk snel gemaakt: Scaliger selecteerde overwegend boeken en handschriften gedrukt en geschreven in oosterse talen.

In Leiden ziet Scaliger kans om zijn bibliotheek aan te vullen met zeldzame oosterse gedrukte boeken en waardevolle handschriften. Hiervoor is Scaliger aangewezen op de lokale boekhandel, maar hij is ook onverminderd sterk afhankelijk van zijn Franse netwerk, waarvoor hij al voor 1593 een solide basis heeft gelegd. Met talloze brieven zet Scaliger in zijn vriendenkring van geleerden, diplomaten, drukkers, agenten en studenten, zoekopdrachten uit naar boeken en handschriften. Deze correspondenten leggen op hun beurt contact in hun eigen netwerk waardoor een Europees 'boekennetwerk' ontstaat waarvan Scaliger weer kan profiteren. De bibliotheek van Scaliger groeit op die manier in Leiden uiteindelijk uit tot een verzameling van ongeveer 2250 boeken. Tot op het laatste moment van zijn leven maakt Scaliger gebruik van de boeken uit zijn bibliotheek. Heinsius

¹⁰² Marnix van Sint Aldegonde bezat een bibliotheek van circa 1600 banden, die (met uitzondering van de juridische boeken) na zijn overlijden in 1599 werden geveild. Zie: *Catalogue of the Library of Philips van Marnix van Sint-Aldegonde sold by Auction (July 6th), Leiden, Christophorus Guyot, 1599*. Nieuwkoop 1964.

¹⁰³ Van der Meulens bibliotheek omvatte bij veiling in 1600-1601 ca. 1200 items. *Catalogus librorum bibliothecae [...] Danielis vander Meulen*. Leiden 1600 en Van Selm, *Menighte treffelijcke Boecken*. 1987, nr. 23.

tekende het op: 'De laatste boeken die Scaliger raadpleegde voor zijn dood waren een uitgave van Polybius en het boek van Lipsius over de kunst van het oorlogvoeren'.¹⁰⁴ Scaliger heeft al zijn boeken lief, maar het zijn vooral de boeken in oosterse talen die onverminderd een uitzonderlijke positie innemen. Deze verzameling aan oosterse boeken vervult een belangrijke rol in de laatste decennia van Scaligers wetenschappelijke ontwikkeling. Bij zijn overlijden in 1609 legateert Scaliger dan ook bewust dit deel van zijn bibliotheek aan de Leidse universiteit, en vult het legaat aan met een aantal Griekse en Latijnse handschriften.

¹⁰⁴ Geciteerd in: Robinson, *Autobiography*. 1927, p. 112, noot 1. De geannoteerde editie van Scaliger's Polybius kwam in het bezit van Daniel Heinsius, die het exemplaar doorgaf aan zijn neef Janus Rutgersius (1598-1625), die ook een leerling van Scaliger was. Het boek van Lipsius betreft een editie van *De militia Romana libri quinque, commentarius ad Polybium*. (Antwerpen 1596). Een door Scaliger geannoteerd exemplaar van dit boek komt voor in de veilingcatalogus van de bibliotheek van Nicolaas Heinsius (1682). Scaliger was ook in het bezit van een exemplaar van *Ek ton Polubiou tou Megalopolitou eklogai peri presbeion* in de bewerking van Fulvio Orsini. (Antwerpen 1582) [UBL 757 D 6].